

Козак Л.В.

Аналіз та умови формування пропозиції сільського господарства на Рівненщині

Відродження господаря на українській землі, створення більш досконалої організації сільського господарства, а також рівних юридичних та економічних умов для розвитку здорової конкуренції різних форм господарювання на селі - одна з найважливіших проблем сьогодення. Не викликає сумніву, що існування системи колективного господарювання є суттєвою перешкодою для нової незалежної держави по забезпеченню країни продовольством, що, в свою чергу, є передумовою для вирішення багатьох інших гострих економічних та соціальних проблем. Враховуючи щедрі обдарованість природними ресурсами, вигідне географічне розташування, відносно високий рівень освіти населення, Україна здатна не тільки вирішити цю внутрішню проблему, але й зайняти належне місце на світовому ринку продовольства.

Однак Україна не стала "банановою республікою". Як свідчать факти, ситуація в аграрному секторі є набагато гіршою, ніж в промисловому. Відсутність чіткої державної політики щодо розвитку цього сектору призводить до того, що такі проблеми, як брак фінансових ресурсів, кредиторська зобов'язаність, застарілі технології та обладнання, характерні для всіх секторів економіки, набувають тут особливо вражаючих масштабів.

Основною з причин такого становища є те, що сільське господарство залишається найменш пореформленою галуззю. Проведення приватизації зволікається через відсутність ефективного механізму її запровадження. Так, у Рівненській області колгоспи залишаються основними землевласниками. На їх долю припадає 75% сільськогосподарських угідь (таблиця 1). Однак саме в суспільному секторі було допущено найбільший спад виробництва. Обсяг валової продукції сільського господарства у 1997 році становив 318,9 млн. крб., а це є лише 36,9% рівня 1990 року. Особливо занепадає в господарствах колективної власності зазнало тваринництво, за аналізований період поголів'я великої рогатої худоби скоротилось на 51,2%, свиней на 67,5%, овець на 97%. [9,109]

Стає очевидним те, що колективні сільськогосподарські підприємства дедалі більше стають суспільним тягарем. З однієї сторони їх підтримка вимагає значних державних субсидій, з іншої вони аж ніяк не виконують покладених на них функцій, а саме - забезпечення стабільної пропозиції сільськогосподарської продукції на ринку. Нині на Рівненщині 85,7% колективних господарств [8, 23] є збитковими, ефективність використання землі в них найнижча. Так, виробництво валової продукції в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у приватному секторі становить 261,2 тис. крб. (у порівнянні з цінами 1983 року), а в суспільному - 116,7 тис. крб. або в 5,6 рази менше.

Наведені дані свідчать, що протягом останніх років на Рівненщині спостерігався ріст сільськогосподарського виробництва в особистих підсобних господарствах населення (119,3% проти рівня 1990 року). За період з 1990 по 1997 рік чисельність цих господарств збільшилась на 58,1 тис. одиниць, а земельна площа в їх користуванні — в 3,4 рази. Нині на одне підсобне господарство припадає

0,85 га землі проти 0,32 га в 1990 році. Справа в тому, що нині чинним земельним законодавством з метою обмеження щодо розміру присадибних ділянок, саме цим скористалась переважна більшість селянських сімей.

Сектор особистих підсобних господарств населення на Рівненщині має найбільшу питому вагу, (64,8% виробництва валової продукції сільського господарства) і як свідчать факти, саме цей сектор забезпечує пропозицію більшості видів продовольства.

Таблиця 2
Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції господарствами всіх категорій Рівненщини в 1997 році

Як бачимо, питома вага особистих підсобних господарств у виробництві м'яса складає 67,0%, молока — 69,9

	Суспільний сектор		Фермерські господарства		Підсобні господарства населення	
	Обсяг виробн.	Питома вага, %	Обсяг виробн.	Питома вага, %	Обсяг виробн.	Питома вага, %
М'ясо в забійній вазі, тис.т	21,8	33,0	—	—	44,2	67,0
Молоко, тис.т	147,1	29,9	0,8	0,2	342,7	69,9
Яйця, млн.шт.	51,4	27,6	0,3	0,2	134,3	72,2
Вовна, т	6,0	33,3	—	—	12,0	66,7
Зерно, тис.т	540,2	84,9	5,6	0,9	90,3	14,2
Цукрові буряки, тис.т	477,8	83,8	10,2	1,8	82,4	14,4
Картопля, тис.т	32,0	5,1	0,9	0,2	585,2	94,7
Овочі, тис.т	17,0	16,2	1,0	0,9	87,2	82,9

%, яєць — 72,2%, вовни — 66,6%, картоплі — 94,7%, овочів — 82,9%. Однак виробництво в таких господарствах не є орієнтованим на ринок, Воно здійснюється селянською сім'єю в основному для задоволення власних потреб. Це є однією з причин (поряд із спадом виробництва в суспільному секторі), різкого зниження товарності сільськогосподарського виробництва.

Створені фермерські господарства здебільшого мають примітивний характер. Їх розміри, технології та технічний рівень не дають можливості ефективно використовувати наявні ресурси. Як свідчать факти, ефективність їх роботи ще вища, ніж у суспільному секторі, проте частка на ринку продовольства незначна. Для прикладу можна навести лише окремі дані: в Рівненській області на кінець 1997 року нараховувалось 436 селянських та фермерських господарств, їм належало 0,9% ріплі, крім того, вони виробляють лише 3,3% обсягів валової продукції сільського господарства.

Створені фермерські господарства здебільшого мають примітивний характер. Їх розміри, технології та технічний рівень не дають можливості ефективно використовувати наявні ресурси. Як свідчать факти, ефективність їх роботи ще нижча, ніж у суспільному секторі, частка на ринку продовольства незначна. Для прикладу можна навести лише окремі дані: в Рівненській області на кінець 1996 року нараховувалось 419 селянських та фермерських господарств, їм належало 0,9% ріплі, крім того, вони виробляють лише 0,2% обсягів валової продукції сільського господарства. Середній розмір одного фермерського господарства складає 12,1 га, що є далеким від оптимального [8, 13]. Це пов'язано з тим, що фермерські господарства здебільшого створювались на землях так званого державного запасу та резервного фонду, які, як правило, були гіршої якості. Дається взнаки низька забезпеченість господарств виробничими засобами і надто проблематичні можливості покращення ситуації в найбільш проблемному майбутньому через відсутність державного механізму стимулювання розширення товарного виробництва фермерських господарств.

Однак для прихильників колективних форм господарювання на землі це дає вагомий аргумент, що фермерство є нетиповим явищем для українського села. Українським селянам, мовляв, притаманне почуття колективізму, українські селяни, які споконвіку жили і селились по селах, на відміну від американських фермерів, що надавали перевагу проживанню на власній землі, значно віддаленій від своїх сусідів. Насправді, общини не є типовим явищем для українського села. Нав'язані Олександром II після відміни кріпосного права, вони відразу ж розпались під час столипінських реформ. Селяни жили компактними поселеннями, спільно вирішували певні проблеми, однак господарство вели відособлено. Зведення цілого поселення на єдиний бюджет мало свої негативні наслідки під час реформ 1861 року, а нині є основною причиною низької продуктивності праці в сільському господарстві. Про унікальну роль селянської сім'ї, що поєднує в собі первинну виробничу і господарську структуру, неодноразово писав М.І.Туган-Барановський, вбачаючи в цьому основу міцної держави [9, 202].

Як показує історичний досвід, при створенні відповідних економічних умов саме селянське господарство сімейного типу було найбільш дієздатним до сприйняття ринкових відносин, у пристосуванні до швидкозмінюваних ринкових умов, до сприйняття науково-технічного прогресу, і, безумовно, ринкових стимулів.

Досить цікавим з цього приводу є вивчення першої спроби ринкової трансформації сільського господарства, яка пов'язана з ім'ям російського прем'єр-міністра П.А.Столипіна.

Столипінська реформа почалась з указів уряду, які скасували залежність селян від поміщиків, а також їх взаємну залежність в общині. В 1903 році було скасовано кругову поруку за борги і податки членів общини, в 1906 році припинились стягнення викупних платежів за землю. Селянська сім'я отримувала документ на приватну власність земельної ділянки, яку вона обробляла. Якщо фактичний розмір земельного наділу був вищий за середній по общині, то селяни могли різницю викупити за ціною, що була значно нижчою ринкової.

Урядом П.А.Столипіна було здійснено ряд заходів по фінансовій підтримці сільськогосподарських товаровиробників. Створений в 1882 році Селянський позаземельний банк мав дозвіл купляти землю за власний рахунок, а після цього перепродавати її селянам за вигідними для них цінами. Для цього були виділені певні державні кошти. Крім того, було дозволено видавати безземельним селянам займи у розмірі усєї вартості землі, що ними куплялася, вводилося кредитування під заставу нерухомості по знижених відсотках. Це виявилось ефективним стимулом значного росту купівельної активності селян. Так, якщо в середньому за 1883-1895 роки через Селянський позаземельний банк селяни купляли по 200 тис. десятин в рік, то в 1910 році цей показник досяг рівня 1600 тис. десятин в рік. [2, 18]

Столипінська аграрна реформа спричинила небувалый ріст продуктивності сільського господарства в історії Росії, де Україна була "продовольчим кошиком". Підтвердженням цьому може бути динаміка валового збору основних сільськогосподарських культур з 1901 по 1913 рік; середньорічне виробництво зернових зросло в 1,2 раза, льоноволокна — в 1,5 раза, картоплі та цукрових буряків — в 1,8 раза. Росія стала одним з провідних експортерів зерна у світі, захопивши 25% світового ринку пшениці, 66% ринку ячменю, 33% ринку вівса [2, 20]. Однак реформа залишилась незавершеною через вбивство її ініціатора, а невдовзі і через початок Першої світової війни.

Яке ж значення має дослідження столипінської реформи для сьогодення в закладенні підвалин нової організаційної структури сільського господарства, орієнтованої на ринкові відносини? Які уроки можна з неї запозичити?

По-перше, уряд визнав існуючу організаційну структуру сільського господарства не досконалою і перестав її підтримувати. П.А.Столипін запропонував реальний та ефективний механізм трансформації землі у приватну власність, вбачаючи в цьому основну передумову ефективного її використання.

По-друге, провідна роль відводилась приватному сектору сільського господарства, який одержав всебічну державну підтримку через сприятливі закони і фінансову допомогу. Бажані структурні зміни досягались швидше через заохочення, ніж примусовими, або іншими адміністративними методами. Свобода вибору для сільськогосподарських виробників завжди була гарантована.

По-третє, селянське господарство сімейного типу було первинною структурною одиницею у сільськогосподарському виробництві, і тільки за наявності економічного інтересу, цілком добровільно селяни об'єднувались в повністю ними контрольовані, самодіяльні організації, або кооперативи, для досягнення вищої продуктивності та надійного матеріально-технічного постачання виробництва.

Розглядаючи нинішні ринкові перетворення в сільському господарстві через призму досвіду столипінських реформ, можна висловити деякі припущення щодо їх поліпшення. Сучасна аграрна криза в Україні є до певної міри кризою організаційної структури сільського господарства. Структура, яка була створена за часів колективізації, не відповідає вимогам ринкової економіки і демократичного суспільства. Найбільш доцільний шлях виходу з існуючої ситуації — це запровадження альтернативної організаційної структури сільського господарства. За останні 5 років у нашій країні було проведено ряд організаційно-правових заходів, спрямованих на ринкову переорієнтацію сільськогосподарського виробництва: відмінене державне замовлення на сільськогосподарську продукцію, що забезпечило товаровиробникам свободу господарювання, прийнято земельний кодекс, що дало початок проведенню земельної реформи, прийнято ряд заходів щодо розвитку фермерства. Однак уряд ставить перед собою суперечливі цілі. Субсидовані кредити на пільгові поставки мінеральних добрив і нафтопродуктів спрямовується переважно у колективні сільськогосподарські підприємства, оминаючи приватний сектор.

Реформування колгоспів зводиться до так званої "приватизації" через паювання із збереженням економічної та організаційної цілісності цих підприємств. Прихильники такого реформування наводять досить сильні аргументи щодо беззаперечних переваг великомасштабного сільського господарства, а також стосовно того, що колективні господарства є нині найвагомішими виробниками сільськогосподарської продукції і руйнування їх не тільки економічно недоцільне, але й небезпечне з точки зору можливої дестабілізації ринку продовольства.

Щодо останнього аргументу, то наведені вище дані по господарствах Рівненської області свідчать на користь приватного сектору.

Майнове та земельне паювання перетворилось на чергову формальну кампанію зразка радянських часів. Навіть після визначення майнового та земельного паю член колективного господарства залишається лише формальним власником. У більшості випадків він не може одержати свій пай ні грошима, ні в натуральній формі і вийти зі свого підприємства.

Отже, при паюванні власність залишається знеосібленою, а коли власність знеосіблена, ігнорується основний

мотив людської діяльності — власний інтерес, що є фундаментальним економічним законом.

Однією з найефективніших передумов ринкової трансформації сільського господарства є створення відповідної законодавчої бази для розвитку земельного ринку України, з наданням права власникові купівлі та продажу землі. Теперішня невизначена ситуація, за якої Державний акт на право колективної власності на землю видається КСП та одночасно його членам, які отримують щось на зразок свідчення на право отримання земельної ділянки (сертифікат на земельний пай), не сприяє утворенню ринку землі. Наявність сертифікату обмежує права володіння землею членів КСП, оскільки земельні ділянки не визначені, і вимагає тільки колективного обробітку, а у випадку банкрутства КСП (тобто коли Державний акт, виданий КСП визнається недійсним) власники сертифікатів можуть втратити права землекористувачів.

Видача Державних актів на право приватної власності на землю членам КСП під час реструктуризації господарств має багато переваг з нині діючою системою, не зважаючи на те, що значно зростають витрати коштів на землевпорядні роботи на визначення меж земельних ділянок. Крім того, цей трудомісткий процес може супроводжуватись значним соціальним напруженням. Однак створення українського ринку землі, що базується на її купівлі-продажі прискорить належне оцінювання землі. Надання можливостей власникам передавати землю під заставу фінансовим організаціям допоможе їм розширювати виробництво шляхом купівлі додаткових земель, худоби чи сільськогосподарської техніки. Це позитивно вплине на фінансовий стан членів КСП, а також, що є основним, забезпечить їм право вибору способів господарювання.

Проведені реформи в Україні “не працюють” не тому, що підвалини побудови ринкової економіки виявилися хибними, а через те, що уряд ще й досі не вжив заходів для уможливлення розвитку реальної приватизації. Приватизація не зводиться до перейменування колишнього КСП на відкрите акціонерне товариство. Поки в економіці пануватимуть ті самі суб’єкти господарської діяльності, переваги ринкової моделі залишатимуться нереалізованими.

Якщо аналізувати сучасні українські ринки сільськогосподарської продукції, то дійдемо висновку, що вони аж ніяк не є ні відкритими, ні конкурентними. Державна політика українського уряду в галузі сільського господарства поки що не зосереджена на створенні рівних умов для здорової конкуренції. Перевага в заготівлях сільськогосподарської продукції надається державним заготівельним організаціям, які повністю контролюють ринок. Для прикладу можна назвати створення ДАК “Хліб Україна”, що монополізувало майже всю елеваторську систему на субсидоване державою постачання мінеральних добрив та нафтопродуктів.

Підтримка державою монополістів стримує розвиток конкуренції та призводить до падіння ефективності сільськогосподарського виробництва. Якщо суб’єкти господарської діяльності не мають вибору напрямків виробничої діяльності, каналів постачання і збуту, а також фінансування, ринок стає зайвим. Альтернативою існуючій державно-монополістичній системі заготівель сільськогосподарської продукції може стати розвиток приватних каналів збуту на підставі кооперації незалежних сільськогосподарських товаровиробників.

Досвід країн, що вже пройшли шлях ринкової трансформації, а також наш власний історичний досвід, показують, наскільки важливі економічні стимули для розвитку виробництва і якою дорогою ціною обходиться їх ігнорування. Разом з тим, щоб ринкові реформи “зап-

рацювали”, не менш важливим є механізм їх запровадження.

Література

1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964.
2. Зіновчук В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. — К., 1996.
3. Конвест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. — К., 1993.
4. Кругляк Б. Внутренняя торговля в России в конце XIX - начале XX столетий. — М., 1992.
5. Магас В. Аграрна реформа - альтернатива розподільчому підходу // Економіка України. — 1996. — № 9.
6. Онищенко О., Юришин В. Аграрна криза: витоки, особливості, деякі проблеми подолання // Економіка України. — 1993. — № 9.
7. Прокопенко І. Сільськогосподарська кооперація в суспільно-політичному житті України (1880 - поч.30-х років XX ст.). — Житомир, 1993.
8. Сільське господарство Рівненської області. Статистичний довідник. — Рівне, 1997.
9. Статистичний щорічник Рівненської області за 1997 рік. — Рівне, 1998.
10. Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний. — К., 1994.
11. Шморгун В., Ференець О. Століпінська реформа на Україні: минуле, сучасне / Україна на шляху до ринкової економіки. — Житомир, 1993.